

ODDZIAŁYWANIE ŚWIATOWEGO KRYZYSU GOSPODARCZEGO NA TURYSTYKĘ W POLSCE I W WYBRANYCH KRAJACH

Michał Roman✉

Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie

Abstrakt. W artykule zaprezentowano oddziaływanie światowego kryzysu ekonomicznego, który nastąpił na przełomie 2008 i 2009 roku. Rozpoczął się on od załamania na rynku nieruchomości, poprzedzonego kilkuletnim nieracjonalnym wzrostem ich cen. Jego konsekwencje miały również duże znaczenie dla funkcjonowania przedsiębiorstw sektora turystycznego, zarówno od strony podażowej, jak i popytowej. W pracy wykorzystano dane World Tourism Organization i World Travel & Tourism Council, dane statystyczne Głównego Urzędu Statystycznego oraz raporty Instytutu Turystyki. Zakres przestrzenny analizowanych zjawisk obejmował Polskę na tle innych krajów Unii Europejskiej i świata. W Polsce kryzys gospodarczy dotyczył w szczególności polskiego złotego i następstw osłabienia waluty. Zmniejszyła się też liczba turystów zagranicznych przyjeżdżających do Polski na przełomie 2008 i 2009 roku. Tendencje spadkowe w I kwartale 2009 roku zanotowano również w bazie noclegowej zbiorowego zakwaterowania. W stosunku do analogicznego okresu 2008 roku łączna liczba cudzoziemców korzystających z tej bazy zmniejszyła się o 13,2%. Z niektórych ważnych dla polskiej turystyki kierunków spadek ten był znacznie bardziej widoczny, np. liczba turystów z Wielkiej Brytanii zmniejszyła się o 24,1%, z Rosji o 19,1%, z USA o 17,0%, a z Danii o 23,8%. W 2009 roku wydatki na turystyczne wyjazdy zagraniczne w niektórych krajach wzrosły mimo kryzysu – np. w Chinach, Arabii Saudyjskiej i Turcji. W innych krajach, np. w Szwajcarii, wydatki były zbliżone do 2008 roku. Warto również zauważyć, że skutki kryzysu z lat 2008-2009 już w 2010 roku zostały zahamowane i np. w Polsce odnotowano wzrost liczby przyjazdów turystów o 5%.

Słowa kluczowe: kryzys gospodarczy, turystyka, Polska, Unia Europejska, świat

WPROWADZENIE

Turystyka jest zjawiskiem o dość złożonej strukturze. Można ją oceniać pod względem wielu płaszczyzn życiowych człowieka. Umożliwia ona osobom podróżującym poznawanie świata i regenerację sił. Dzięki niej człowiek może też kształtować swoją osobowość. Stanowi ona działalność gospodarczą, która charakteryzuje się świadczeniem usług turystycznych. Osobom podróżującym turystyka oferuje między innymi: usługi noclegowe, gastronomiczne oraz transportowe. Ta wielopłaszczyznowość sprawia, że turystyka jest przedmiotem badań wielu dziedzin naukowych (Kurek, 2011).

Rynek usług turystycznych podlega ciągłym przemianom pod wpływem różnorodnych impulsów z otoczenia międzynarodowego, a także czynników wynikających z uwarunkowań krajowych, regionalnych i lokalnych. Wpływ tych czynników uwidacznia się zarówno od strony podażowej, tj. funkcjonowania przedsiębiorstw tego sektora, jak i popytowej, czyli klienta usług turystycznych (Zdon-Korzeniowska i Rachwał, 2011).

✉ dr Michał Roman, Katedra Ekonomiki, Edukacji Komunikowania i Doradztwa, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, ul. Nowoursynowska 166, 02-787 Warszawa, Poland, michal_roman@sggw.pl

Uwarunkowania przemian w światowej turystyce związane są przede wszystkim z procesami globalizacyjnymi i integracyjnymi, które nie tylko tworzą nowe warunki do gospodarowania dla podmiotów branży turystycznej, ale również wpływają na zmiany preferencji, modelu i stylu życia członków „społeczeństwa informacyjnego”, co z kolei przekłada się na określone zmiany form spędzania czasu wolnego, sposobów organizacji wypoczynku, preferencji zakupu określonych dóbr i usług turystycznych oraz wyboru kierunku wyjazdów turystycznych.

CEL, ZAKRES I METODY BADAŃ

Celem artykułu jest zaprezentowanie oddziaływania światowego kryzysu ekonomicznego, który wystąpił na przełomie 2008 i 2009 roku, na turystykę w Polsce oraz w wybranych krajach Unii Europejskiej i świata. W pracy wykorzystano dane UNWTO (World Tourism Organization) oraz WTTC (World Travel & Tourism Council), dane statystyczne Głównego Urzędu Statystycznego i raporty Instytutu Turystyki. Analizowane dane odnosiły się do lat 2006-2010, z prognozą na 2011 rok. Zakres przestrzenny analizowanych zjawisk obejmował Polskę na tle krajów tzw. starej Unii (UE 15) i świata. W artykule wykorzystano metodę opisową.

ISTOTA, RODZAJE I CZYNNIKI KSZTAŁTUJĄCE TURYSTYKĘ

Turystyka to swego rodzaju ruchliwość ludzi. Jest ona związana ze zmianą miejsca pobytu środowiska oraz rytmu życia. Jest to zmiana dobrowolna. Ponadto turystyka obejmuje wszystkie zjawiska oraz stosunki związane właśnie z tym ruchem turystycznym. Samo słowo „turystyka” pochodzi od francuskiego słowa *tour*. W tłumaczeniu oznacza ono wycieczkę z jednego miejsca do drugiego, a następnie powrót do tego pierwszego (Marak, 2010).

Turystyka obejmuje ogół czynności osób, które podróżują i przebywają w celach wypoczynkowych, służbowych lub innych nie dłużej niż jeden rok bez przerwy poza swoim codziennym otoczeniem, z wyłączeniem wyjazdów, których głównym celem jest działalność zarobkowa wynagradzana w odwiedzanej miejscowości (Gaworecki, 2010). Stanowi ona jedną z szybko rozwijających się dziedzin działalności gospodarczej zarówno w Europie, jak i na świecie. Rozwój turystyki jest

procesem, którego skutki można obserwować w sferze ekonomicznej, społecznej, politycznej i ekologicznej (Przeclawski, 1996).

W szerokim znaczeniu turystyka to całokształt zjawisk ruchliwości przestrzennej, związanych z dobrowolną czasową zmianą miejsca pobytu, rytmu i środowiska życia oraz z wejściem w styczność osobistą ze środowiskiem odwiedzanym (przyrodniczym, kulturowym bądź społecznym) (Kruczek, 2006).

Na turystykę mają wpływ różnego rodzaju czynniki o charakterze globalnym, takie jak (Zdon-Korzeniowski i Rachwał, 2011):

- globalne zmiany klimatyczne, z czym wiąże się m.in. nasilenie zjawisk ekstremalnych (np. powodzi, huraganów),
- zjawiska katastroficzne w skali globalnej: wybuchy wulkanów, trzęsienia ziemi (w tym wywołujące tsunami) itp.,
- zagrożenie chorobami (np. pandemią grypy czy AIDS),
- nasilenie się terroryzmu i konfliktów na tle etnicznym (narodowościowym), religijnym i innych w wielu regionach świata, co prowadzi do spadku poczucia bezpieczeństwa turystów przebywających w tych regionach.

Światowa Organizacja Turystyki dokonała podziału turystyki na (Instytut Turystyki, 1995):

- turystykę biznesową,
- turystykę rekreacyjną, aktywną i specjalną,
- turystykę przygraniczną, tranzytową (transgraniczną),
- turystykę w miastach,
- turystykę na terenach wiejskich – agroturystykę,
- turystykę twardą (ukierunkowaną na zapewnienie turystom luksusu, wygody, szybkiego tempa zwiedzania) oraz miękką (nastawioną na nowe doznania, zdobywanie nowych umiejętności oraz wysiłek fizyczny).

Dla każdego kraju można wyróżnić następujące formy turystyki (Cymańska-Grabowska i Steblik-Właźlak, 2011):

- turystykę krajową – podróże mieszkańców po własnym kraju,
- turystykę przyjazdową – przyjazdy do kraju osób stale mieszkających poza nim,
- turystykę wyjazdową – wyjazdy mieszkańców danego kraju do innych krajów.

Dla wielu obszarów turystyka staje się istotnym czynnikiem rozwoju gospodarczego, ogranicza

bezrobocie, tworzy rynki zbytu na produkty żywnościowe i drobnej wytwórczości, stwarza nowe miejsca pracy. Dla wielu osób jest ona przede wszystkim uzupełniającym źródłem dochodów. Wymusza rozwój takiej infrastruktury, jak: urzędnia służące ochronie środowiska, urzędnia rekreacyjno-sportowe, punkty sprzedaży detalicznej, usługi gastronomiczne i inne usługi związane z obsługą turystów (punkty opieki medycznej i weterynaryjnej, napraw samochodowych, sprzętu rekreacyjnego, obsługi pocztowej, bankowej i innych) (Davidson i Cope, 2003).

Najważniejszą grupę przychodów z turystyki stanowią wpływy pieniężne z tytułu działalności prowadzonej przez podmioty obsługi ruchu turystycznego, np. działalności usługowej. Łączne przychody stanowią wpływy od turystów i od odwiedzających jednodniowych, z wyłączeniem zakupów w celach handlowych. Wielkość wpływów z turystyki determinują m.in. zmiany długości pobytu odwiedzających oraz struktura ich wydatków, koszty utrzymania, kraj pochodzenia, kurs walut oraz inflacja (Marak, 2010).

Niekorzystny wpływ na rozwój turystyki miał światowy kryzys gospodarczy, którego genezę opisano w dalszej części opracowania.

GENEZA KRYZYSU GOSPODARCZEGO NA ŚWIECIE

Kryzys gospodarczy rozpoczął się od załamania na rynku nieruchomości, poprzedzonego kilkuletnim nieracjonalnym wzrostem ich cen. Wpływ na kryzys gospodarczy miała polityka prezydenta Williama Clintona, zgodnie z którą każdy obywatel Stanów Zjednoczonych powinien mieć możliwość posiadania domu na własność. W tym celu prezydent Clinton doprowadził do wsparcia częściowo państwowych firm Federal National Mortgage Association oraz Federal Home Loan Mortgage Corporation znacznymi środkami pieniężnymi z kieszeni amerykańskiego podatnika, które zostały przeznaczone na gwarantowanie przez te instytucje kredytów mieszkaniowych zaciąganych przez osoby mało zarabiające (Adamowicz, 2013).

Ważną rolę przed wybuchem kryzysu odegrała także amerykańska Rezerwa Federalna, czyli instytucja sprawująca nadzór nad bankami i prowadząca politykę pieniężną, w ramach której ustala się stopy procentowe. W roku 2000 giełdy amerykańskie załamały się na skutek nadmiernego przecenienia przedsiębiorstw

z szeroko pojętej branży technologicznej. Kryzys ten wywołał trwające około dwóch lat zahamowanie wzrostu gospodarczego. Odpowiedzią Rezerwy Federalnej było stopniowe obniżanie stóp procentowych do wyjątkowo niskich poziomów. W rezultacie znacznie spadły ceny kredytów oraz oprocentowanie lokat bankowych. Natomiast w tym samym czasie inflacja była wyższa. Naturalną rynkową reakcją ludności i przedsiębiorstw było poszukiwanie inwestycji, które pozwolą ochronić posiadany kapitał przed utratą wartości. Inwestycją taką okazały się nieruchomości. Dodatkowym bodźcem zachęcającym do ich zakupu było niskie oprocentowanie kredytów hipotecznych. Zwiększony popyt na domy i mieszkania spowodował wzrost ich cen. To z kolei prowadziło do coraz bardziej powszechnego zjawiska kupowania nieruchomości na kredyt celem ich szybkiej sprzedaży przy zarobku od kilkunastu do kilkudziesięciu procent. A zatem kupowano nieruchomości, bo można było łatwo zarobić na wzroście cen, a ceny rosły, bo więcej kupowano. Bardzo wiele osób czy rodzin, które w tamtym czasie kupiły mieszkanie, tak naprawdę nie było na to stać (Adamowicz, 2013; Karpińska-Mizielińska i Smuga, 2009).

Duży wpływ na kryzys miała również branża usług finansowych. Podstawowym błędem finansistów była wiara w niekończący się wzrost cen nieruchomości. W związku z tym oferowali oni kredyty ludziom zarabiającym zbyt mało, aby je spłacać, zakładając, że w razie ich niewypłacalności zarobią na sprzedaży zastawionej nieruchomości. Dodatkowo bankierzy inwestycyjni zaczęli przenosić ryzyko z posiadanych aktywów na inwestorów prywatnych i instytucjonalnych, zamieniając i sprzedając posiadane należności w papiery wartościowe. Stopy procentowe utrzymywały się na niskim poziomie, dlatego papiery te cieszyły się sporym wzięciem wśród inwestorów chcących osiągnąć stopy zwrotu powyżej przeciętnej (Adamowicz, 2013).

Światowy kryzys gospodarczy znacząco wpłynął też na stan sektora turystycznego w Polsce i na świecie.

WPŁYW ŚWIATOWEGO KRYZYSU GOSPODARCZEGO NA SEKTOR TURYSTYCZNY

W Polsce wystąpiły inne zjawiska niż w Stanach Zjednoczonych czy krajach Europy Zachodniej. Kwestia papierów wartościowych powiązanych z amerykańskimi kredytami hipotecznymi nie miała zbyt dużego

znaczenia. Kryzys nie był w Polsce tak wyraźny, ponieważ rynek wykazał się „zdrowym zacofaniem”. Rada Polityki Pieniężnej prowadziła także o wiele lepszą politykę pieniężną, a swój udział w uniknięciu poważnego kryzysu miała Komisja Nadzoru Bankowego, która nie dopuściła do stworzenia sektora kredytów *subprime*. Polska nie ustrzegła się jednak innych problemów, które nie dotyczyły Stanów Zjednoczonych i innych państw. W szczególności dotyczyło to polskiego złotego. Gdy w związku z załamaniem na rynku nieruchomości nastąpił krach na giełdach, inwestorzy zaczęli szukać bezpiecznych lokat kapitału. Rynki tzw. krajów wschodzących, w tym krajów regionu Europy Środkowo-Wschodniej, zostały uznane za miejsce o wysokim stopniu ryzyka, ponieważ spore problemy związane m.in. z błędną polityką fiskalną miały kraje takie jak: Węgry, Ukraina i państwa bałtyckie. Dlatego wielu inwestorów ze Stanów Zjednoczonych i Europy Zachodniej sprzedało swoje papiery wartościowe i zrezygnowało z innych inwestycji, a pieniądze otrzymane w złotych wymieniła na swoje lokalne waluty, przede wszystkim dolary i euro. Zmniejszenie popytu i zwiększenie podaży złotego na rynku spowodowały znaczny spadek jego ceny (Adamowicz, 2013; Polska wobec światowego kryzysu gospodarczego, 2009).

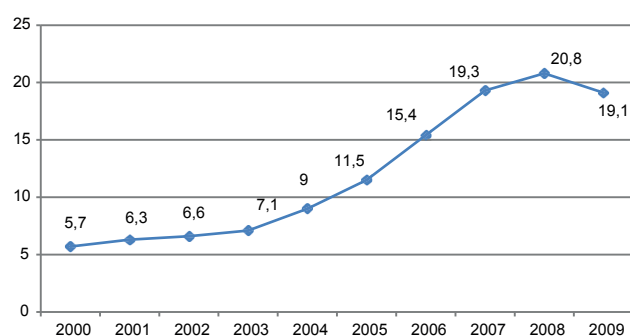
Kryzys gospodarczy miał również istotny wpływ na przyjazdy turystów zagranicznych do Polski. Jak wynika z tabeli 1, odnotowano spadek przyjazdów osób zainteresowanych przyjazdem do Polski w latach 2008-2009.

Tendencje spadkowe w I kwartale 2009 roku zanotowano również w bazie noclegowej zbiorowego zakwaterowania. Szczegółowe dane na ten temat zamieszczono w tabeli 2.

W stosunku do analogicznego okresu 2008 roku łączna liczba cudzoziemców korzystających z tej bazy zmniejszyła się o 13,2%. Z niektórych ważnych dla polskiej turystyki kierunków spadek ten był znacznie bardziej widoczny, np. liczba korzystających, którzy przyjechali z Wielkiej Brytanii, zmniejszyła się o 24,1%, z Rosji o 19,1%, z USA o 17,0%, a z Danii o 23,8%.

Globalny kryzys gospodarczy był widoczny również na polskim rynku przewozów lotniczych. W okresie kryzysu spadła liczba pasażerów obsługiwanych w polskich portach lotniczych (rys. 1).

W 2009 roku ruch lotniczy zmniejszył się o 8,2% w stosunku do roku poprzedniego. Spadek przewozów stał się udziałem większości linii tradycyjnych



Rys. 1. Pasażerowie obsługiwani w polskich portach lotniczych w latach 200-2009 w ruchu regularnym i czarterowym (w mln)

Źródło: Dziedzic i in. (2010).

działających na polskim rynku (Bednarczyk i Batorski, 2014).

Wielkość światowego popytu turystycznego w 2009 roku wynosiła ogółem prawie 7,1 bln dolarów, co w odniesieniu do roku 2008 stanowiło spadek o ponad 10%. Analizując szczegółowo strukturę wydatków związanych z turystyką, można zauważyć spadek wartości w roku 2009 w porównaniu z rokiem 2008. Wyjątek stanowią jedynie wydatki rządowe na turystykę w skali świata, gdzie odnotowuje się wzrost o prawie 2% w 2009 roku w stosunku do roku 2008. Szczegółowe dane na ten temat zaprezentowano w tabeli 3.

Największe spadki wielkości popytu turystycznego w 2009 roku, w porównaniu z rokiem 2008, można odnotować w zakresie eksportu dokonywanego przez odwiedzających, ale dotyczy to tzw. dóbr nieturystycznych. Ten pozostały eksport dóbr nieturystycznych obejmuje towary konsumpcyjne (np. odzież, elektronikę, benzynę) wywiezione przez turystów zagranicznych do swojego kraju lub dobra inwestycyjne (np. samochody, samoloty lub statki wycieczkowe) wywiezione za granicę do wykorzystania tam przez dostawców usług turystycznych.

W 2009 roku wydatki na turystyczne wyjazdy zagraniczne w niektórych krajach wzrosły mimo kryzysu, np. w Chinach, Arabii Saudyjskiej czy Turcji. W innych krajach, np. w Szwajcarii, wydatki były zbliżone do 2008 roku. Warto również zauważyć, że skutki kryzysu z lat 2008-2009 już w 2010 roku udało się zahamować i na przykład w Polsce odnotowano wzrost liczby przyjazdów turystów o 5%.

Tabela 1. Przyjazdy turystów zagranicznych do Polski w I kwartale 2009 i 2008 roku (w tys.)

Kierunek	I kwartał 2009	I kwartał 2008	Zmiana 2009/2008	
			w tys.	w %
Ogółem	2 360	2 900	-540	-18,6
UE 14	455	480	-25	-5,2
Niemcy	880	1 150	-270	-23,5
Wielka Brytania	90	100	-10	-10,0
Holandia	110	110	0	0,0
Austria	60	50	10	20,0
Włochy	50	60	-10	-16,7
Francja	40	40	0	0,0
Szwecja	20	25	-5	-20,0
Pozostałe kraje UE 14	85	95	-10	-10,5
Czechy	40	40	0	0,0
Słowacja	20	20	0	0,0
Litwa	150	170	-20	-11,8
Łotwa	70	100	-30	-30,0
Węgry	30	50	-20	-40,0
Kraje spoza Schengen	520	630	-110	-17,5
Ukraina	270	350	-80	-22,9
Białoruś	180	190	-10	-5,3
Rosja	70	90	-20	-22,2
Ważne kraje zamorskie	50	70	-20	-28,6
USA	30	39	-9	-23,1
Pozostałe niewymienione	145	190	-45	-23,7

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań Instytutu Turystyki.

WNIOSKI

Na podstawie obserwacji własnych autora sformułowano kilka konstatacji:

- rynek usług turystycznych podlega ciągłym przemianom pod wpływem różnorodnych impulsów płynących z otoczenia międzynarodowego, a także czynników wynikających z uwarunkowań krajowych, regionalnych i lokalnych;
- kryzys gospodarczy na świecie, w tym w Stanach Zjednoczonych, rozpoczął się od załamania na rynku

nieruchomości poprzedzonego kilkuletnim nieracjonalnym wzrostem ich cen;

- w Polsce kryzys gospodarczy dotyczył w szczególności polskiego złotego i następstw z tym związanych. Nastąpił wyraźny spadek przyjazdów turystów zagranicznych do Polski na przełomie roku 2008 i 2009. Wyraźne tendencje spadkowe w I kwartale 2009 roku zanotowano również w bazie noclegowej zbiorowego zakwaterowania. Warto zauważyć,

Tabela 2. Cudzoziemcy korzystający z bazy noclegowej zbiorowego zakwaterowania w Polsce w I kwartale 2009 i 2008 roku

Kraj pochodzenia	Liczba korzystających (tys.)	Zmiana I kwartał 2009/2008 (%)
Niemcy	144,9	-10,5
Wielka Brytania	66,3	-24,1
Rosja	39,6	-19,1
Włochy	34,3	-10,0
Francja	29,5	-15,3
Ukraina	27,2	-9,5
USA	18,8	-17,0
Białoruś	17,1	12,0
Holandia	16,4	-15,2
Litwa	16,0	-19,9
Szwecja	15,4	-15,3
Norwegia	14,7	0,1
Czechy	14,3	-10,2
Dania	14,0	-23,8
Hiszpania	12,3	-28,5
Belgia	9,6	-14,4
Irlandia	9,1	-35,6
Słowacja	8,3	23,7
Austria	7,8	-14,1
Węgry	6,7	-22,6
Finlandia	5,5	-25,5
Estonia	4,7	-44,4
Japonia	4,6	-26,9
Szwajcaria	4,5	-17,0
Łotwa	3,9	-45,9
Rumunia	3,4	-27,9
Chiny	3,2	-5,8
Turcja	3,0	18,6
Kanada	2,9	-2,6
Korea Południowa	2,3	-56,9
Portugalia	2,1	-17,0
Grecja	2,1	-5,0
Bułgaria	1,9	-20,6
Razem wymienione w tabeli	566,8	-16,2
Pozostałe	55,7	37,1
Łącznie w bazie	622,5	-13,2

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Tabela 3. Zmiany wielkości popytu turystycznego w latach 2008-2009 (w %)

Wyszczególnienie	Świat	UE15	Polska
Popyt turystyczny ogółem	-10,2	-13,0	-26,1
Podróże prywatne	-5,7	-10,0	-28,7
Podróże służbowe	-9,9	-15,7	-24,3
Wydatki rządowe na turystykę	1,8	-2,3	-24,1
Inwestycje kapitałowe	-14,0	-18,0	-22,6
Eksport turystyczny	-12,5	-13,8	-17,2
Pozostały eksport	-20,5	-17,8	-34,4

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych WTTC, pobrane dnia 5 listopada 2013 z: www.wttc.org.

że skutki kryzysu z lat 2008-2009 już w 2010 roku zostały zahamowane i np. w Polsce odnotowano wzrost liczby przyjazdów turystów o 5%;

- w stosunku do analogicznego okresu 2008 roku łączna liczba cudzoziemców korzystających z bazy noclegowej zbiorowego zakwaterowania zmniejszyła się o 13,2%. Z niektórych ważnych dla polskiej turystyki kierunków spadek ten był znacznie bardziej gwałtowny, np. liczba korzystających, którzy przyjechali z Wielkiej Brytanii, zmniejszyła się o 24,1%, z Rosji o 19,1%, z USA o 17,0%, a z Danii o 23,8%;
- w 2009 roku wydatki na turystyczne wyjazdy zagraniczne w niektórych krajach wzrosły mimo kryzysu – np. w Chinach, Arabii Saudyjskiej czy Turcji.

LITERATURA

- Adamowicz, T. (2013). Przyczyny i skutki I fazy kryzysu finansowego lat 2007-2009 w wybranych krajach na świecie. *Polit. Eur. Finans. Mark.*, 9 (58), 10.
- Bednarczyk, M., Batorski, J. (2014). Polski sektor turystyczny w okresie globalnego kryzysu gospodarczego. W: M. Bednarczyk, M. Najda-Janoszka (red.), *Innowacje w turystyce. Regionalna przestrzeń współpracy w makroregionie południowym Polski* (s. 31-32). Warsaw: CeDeWu.
- Cymańska-Grabowska, B., Steblik-Wlazłak, B. (2011). *Podstawy turystyki*. Warszawa: REA.
- Dane Głównego Urzędu Statystycznego; <http://stat.gov.pl/>
- Dane Instytutu Turystyki; <http://www.intur.com.pl/instytut.php?nr=1>
- Davidson, R., Cope, B. (2003). *Turystyka biznesowa*. Warszawa: FT Prentice Hall.
- Dziedzic, T., Łopaciński, K., Saja, A., Szegidewicz, J. (2010). *Wpływ światowego kryzysu gospodarczego na stan i perspektywy rozwoju sektora turystyki w Polsce*. Warszawa: MSiT.
- Gaworecki, W.W. (2010). *Turystyka*. Warszawa: PWE.
- Instytut Turystyki (1995). *Terminologia turystyczna. Zalecenia WTO* (s. 5-7). Warszawa: Instytut Turystyki.
- Karpińska-Mizielińska, W., Smuga, T. (2009). *Structural funds – enterprise – crisis*. W: J. Kitowski (red.), *Countries of Central & Eastern Europe versus global economic crisis*, *Geopolitical Studies* (t. 15, s. 199-210). Warszawa: PAN.
- Kruczek, Z. (2006). *Kompendium pilota wycieczek*. Kraków: Proksenia.
- Kurek, W., Mika, M. (2011). *Turystyka jako przedmiot badań naukowych*. W: W. Kurek (red.), *Turystyka* (s. 17). Warszawa: Wyd. Nauk. PWN.
- Marak, J. (2010). *Klasyfikacja ruchu turystycznego*. W: J. Wyrzykowski, J. Marak (red.), *Turystyka w ujęciu interdyscyplinarnym* (s. 20). Wrocław: Wyd. WSH we Wrocławiu.
- Marak, J. (2010). *Turystyka jako przedmiot interdyscyplinarnych badań naukowych*. W: J. Wyrzykowski, J. Marak (red.), *Turystyka w ujęciu interdyscyplinarnym* (s. 19). Wrocław: Wyd. WSH we Wrocławiu.
- NBP (2009). *Polska wobec światowego kryzysu gospodarczego* (s. 22). Warszawa: NBP.
- Przeclawski, K. (1996). *Człowiek a turystyka. Zarys socjologii turystyki*. Warszawa: Albis.
- Witryna internetowa WTTC: www.wttc.org.
- Zdon-Korzeniowska, M., Rachwał, T. (2011). *Turystyka w warunkach światowego kryzysu gospodarczego*. *Pr. Kom. Geogr. Tur.*, 18, 116.